

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's
Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist.Beed
Accredited by NAAC B⁺⁺ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015, Green Audited College

Organized by
One Day Interdisciplinary
National Conference on
Recent Trends
in
Social Sciences and Commerce
Tuesday, 27th February, 2018

Principal & Organizer

Dr. S.R. Nimbore

Convenors

Prof. D.P. Mundhe

Dr. S.M. Wandhare

Prof. R.S. Satbhai

Published By
Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
Limbaganesh, Dist.Beed

Index

Sociology

No.	Title	Author	Page No.
1	Problem's of Child Labour in Maharashtra	Dr. A. R. Wagdaw	1
2	Child Labour - A Serious Problem	Smt.Archana Kundlikrao Chavare	5
3	Millennium Development Goals and Indian Education: An Analytical Study	Dr. Beedkar Sandhya Dattopant	7
4	Work-Life Balance Benefits and Programmes in India	Manjunath Sanganna Mokashi Dr.Paul .G Aquinas	15
5	Child labour and child Issues in Maharashtra	Dr Abdul Samad Nadvi Dr.Asad Baig Dr.Syed Rafat Ali Osman	20
6	Role of NGO's in Combating of Child Labour in India	Talib Hussian Shapoo	25
7	भारतातील बाल कामगारांचे प्रकार	प्रा. डॉ. व्ही. जी. पोकळे प्रा. सोंडगे टी.पी.	31
8	भारतातील बालकामगार निर्मूलनासाठी उपाययोजना	प्रा. पोकळे एस.एम.	33
9	बालकामगार : एक गंभीर समस्या	प्रा. जाधव शामल भिमराव	36
10	बालकामगार एक सामाजिक समस्या	प्रा. गाडवे मनिषा महारुद्र	41
11	बालकामगार : एक समस्या	प्रा. भोसले एस. ई.	44
12	बालमजूरीची कारणे आणि परिणाम	प्रा. राठोड बी.जे.	46
13	बीड जिल्ह्यातील शेतकरी बालकामगाराच्या विविध प्रकाराचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. डॉ. यादव घोडके	49
14	बालमजूरी एक सामाजिक समस्या	प्रा.गजानन भिकाजी फुलसावंगे	54
15	बालकामगार समस्येची कारणे	चोंडे अंबिका गोविंदराव	56
16	बालकामगार : एक सिंहावलोकन	प्रा.डॉ.दामावले डी.एन.	58
17	बालकामगारांच्या समस्या : कारणे व उपाय	प्रा. डॉ. मनिषा देशमुख	61
18	भारतातील बालकामगार समस्येची कारणे आणि परिणाम	प्रा. डॉ. गोरे बी. एम.	65
19	बालकामगार	मनिषा खंडागळे	68
20	बाल कामगार समस्येची कारणे	प्रा.डी.पी. मुंढे	72
21	महिला सक्षमीकरणात भारतीय कायद्यांची भूमिका	प्रा. बी.पी. पवार	75
22	बालमजूरी एक सामाजिक समस्या : कारणमिमांसा	डॉ.घायाळ एस. पी.	78
23	बालकामगारांची समस्या : हक्क आणि कायदे - एक अभ्यास	प्रा. प्रदीप दाजीबा पाटील	81

- 24 बालकामगार समस्या प्रा.वाळके बी.बी.
- 25 बालकामगार समस्या आणि उपाय डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर
- 26 भारतातील बालकामगार समस्या : कारणे व उपाय प्रा.सिताराम के. मोगल
प्रा.भागवत द.गोरे
- 27 बालकामगार समस्या : कारणे आणि उपाय प्रा. परंके वैशाली शेषराव
- 28 बालमजूरीचे निर्मूलन एक सामाजिक आव्हान प्रा.डॉ. रेणुका द. बडवणे
- 29 बालकामगार एक सामाजिक समस्या प्रा.डॉ.आव्हाड बी.बी.

History

- 30 Role of Womens in Indian Freedom Struggle Dr Rajaram.R.Pimpalpal
- 31 A Historiographical Survey: Women's in Indian History Dr. B.K. Shep
- 32 Mahatma Jotirao Phule: A Philosopher & Maker of Modern Maharashtra Mahesh S Jadhav
- 33 Dr. B.R. Ambedkar's Indian Constitution Legacy as the Maker of the Modern India Mr. D. M. Randive
- 34 Netaji Subhashchandr Bose : Great Freedom Fighter Mr. Sandip Haribhau Shirsath
- 35 Nomadic Tribes in India: a reflection on history of Masan Jogi Priyanka Jadhav Pradnyasurya
Hemchand Shende
- 36 Gandhi's Economic Thought Prof. Ravi Subhashrao Satbhai
- 37 भारतीय क्रांतिकारी चळवळीमध्ये कल्पना दत्तचे योगदान प्रा. डॉ. विजया साखरे
- 38 १८५७ च्या राष्ट्रीय उठावात बेगम जिनत महल आणि हजरत महल या मुस्लिम महिलांचे योगदान डॉ.शेख हुसैन इमाम
- 39 भारतीय इतिहासातील कर्तृत्ववान स्त्रिया डॉ.शिवाजी सोमला पवार
- 40 आधुनिक भारताच्या निर्मितीत पंडित नेहरूचे शैक्षणिक योगदान प्रा. राजेसाहेब भोसले
- 41 छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण प्रा. बोडके बालाजी रावसाहेब
- 42 भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक शैक्षणिक स्थितीचा ऐतिहासिक मागोवा प्रा. डॉ. बिराजदार डी. एस.
- 43 आधुनिक भारताच्या इतिहासातील महिलांचा सहभाग प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे
- 44 आधुनिक भारताच्या इतिहासात स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रा. मोहन काळकुट
- 45 स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.डॉ.जी.व्ही.गड्टी ड
राधाकृष्ण ल. जोशी डॉ.
- 46 समाज सुधारक सावित्रीबाई फुले प्रा.डॉ.सदाफुले डी.एल.
- 47 भारतातील स्त्रीवादी चळवळीचे स्वरूप प्रा.घाडगे सोमनाथ व्यंकटी

88	स्त्रीवादी इतिहासलेखन	प्रा. सावंत के.डी.	164	
89	स्वातंत्र्य संग्रामातील विरांगणा : राणी चेत्रम्मा	प्रा. सोमनाथ गुंजकर	166	
90	अधुनिक भारताचे निर्माते	श्री कोळेकर नितीन बापुराव श्री डॉबाळे भरत सुदाम	169	
91	रा. ना. प्रणित विसाव्या शतकातील निधर्मी धर्मविचार	अजित लक्ष्मण भालसिंग	171	
92	सावित्रीबाई फुलेंची स्त्री मुक्ति चळवळ	भानवसे कृष्णा अंबादास	173	
153	भारतीय इतिहासात कर्तृत्ववान स्त्रियांचे योगदान	कु. रेणुका प्रकाशराव हावके	177	
54	भक्ति चळवळीतील संत जनाबाईचे योगदान	प्रभाकर नारायण शिंदे	179	
10	55	राजश्री शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य	शेळके जगदीश भाऊसाहेब	184
10	56	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील महाराष्ट्रातील दलित चळवळी	राठोड गुलाब तातेराव	187
11	57	श्रीमती इंदिरा गांधीची कामगिरी	डॉ. पी.बी. सिरसट	189
11	58	पंडिता रमाबाई : कार्य आणि कर्तृत्व	सुर्यवंशी सुमित्रा भगवानराव	192
11	59	भारतीय इतिहासातील सामाजिक सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान	डॉ. सखाराम मारुती वांडरे	195
12				
12				
13				
13				
13				
14				
14				
14				
15				
डॉ.	15			
	15			
	16			

Gandhi's Economic Thought

Prof. Ravi Subhashrao Satbhai
Assistant Professor
ATSPM's Arts, Commerce and
Science College, Ashti

Mohandas Karamchand Gandhi (1869-1948) developed a vibrant critique of the mode of development and also of the very idea of 'civilization' as it was then exemplified by the British Empire and the western nations. This model of ideology, as he argued, rested on violence and exploitation (slavery and then colonization), and abandoned both morality and spirituality, while creating new needs which were impossible to satisfy. In all of these senses, western civilization essentially created misery and marginalization. Yet as he foresaw with great prescience: "this civilization is such that one must just be patient and it will self-destruct". The industrialization and globalization of the economy was, he argued, a disaster for India.

For Gandhi, the economy was meaningful to the extent that it opened out the possibility of well-being for all people. That implied a system of production, of distribution and consumption defined by the essential needs of most deprived people in the society with the aim of supporting the highest values of human life, recognizing human dignity, non-violence and creative labour.

It was in this context that Gandhi's notion of the 'well-being of all' (sarvodaya) emerged as the term to describe social and economic justice. His understanding of the path to sarvodaya was through a village economy which maximized the powers of the traditional Indian handicrafts and only employed modern machines that allowed for a 'production by the masses' rather than 'mass production'. In this light, Gandhi chose the spinning wheel (charka) as a symbol not only of the battle in India for the liberation from British imperialism but also of economic independence.

Gandhi's economic thought depended very much on the English artist and writer, John Ruskin (1819-1900). In his outrage at the injustice and inhumanity of industrialization, Ruskin denounced the savagery of capitalism which destroyed the social fabric and created poverty while ravaging society with an economy that had no morality. He proposed to 'discover a different type of technology which was founded not only on rationality but also on the spiritual life of the human being': that which is true for science and technology is also true for politics and the economy.

Gandhi was also inspired by the thought of the American activist and writer, Henry David Thoreau and above all, the Russian writer, Leo Tolstoy. From them, he developed his understanding not only of non-violence but also of his own chosen way of life: a simplicity of needs, a focus on the means and techniques used to achieve the ends, the fundamental requirement for a sharing of wealth among all people, a commitment to the greatest possible autonomy of action, and a focus on grassroots self-organization of decentralized and democratic communities.

Gandhi was not an economist but his economic vision is full of a rich understanding of economic dynamics and processes as well as of human and social reality. It was also

stimulated by the alternatives which it proposed: for the ‘father’ of India’s independence, it was the dignity of the human being rather than their material prosperity which ought to be the basis of economic structures. Both economics and politics should not be reduced to only material things but should become the means to the realization of spiritual and cultural goals.

In this light, Gandhi distinguishes the following:

1) self-government/self-reliance (*swaraj*),

Political *swaraj* (as in the book, *Hind Swaraj*) envisages India’s independence of English colonization. Economic *swaraj* is based on the capacity of each country to use its own resources for its proper development. Gandhi thought that it was not the development of the cities which would make for a non-violent autonomy of the Indian people: only the consolidation of the political and economic autonomy of villages could, in his view, support the building of a non-violent society.

“True independence”, he said, “will not come from some people seizing power but rather from the power which we all have to oppose the abuse of authority. In other words, we ought to come to independence by inculcating the masses with the conviction that they have the possibility of controlling the exercise of authority and of maintaining it with respect.”

Gandhi’s conception of economic self-reliance is well summarized in a passage from a text drawn from *Return to the Sources*, written by Lanza delVasto in May, 1937.* In it, Gandhi, speaking to young people, says:

“I send you to the villages where we will be companions in the struggle against the occupier who awaits you. May each of you care for yourself, and think of yourself and your needs without becoming dependent on anyone: that would be well-ordered charity. At that point where the individual cannot take care of their own needs, may the family take care of them and at the point where it cannot, may the village take care of them and where the village cannot, may the whole region do it.

Always try to produce things in the place where you are and avoid the unnecessary circulation of goods—for that is where waste occurs and then there arise the work of the brokers, the speculators, the national politicians or others who have taken away the products on which the life of the people depends.

You will be supporting or reestablishing the old village industries and you will be creating new ones.

Wherever you are, encourage the spinning of cotton/khadi which will reduce unemployment. The spinning wheels cost very little and cotton is abundant: we ought no longer to buy our cloth from the English, who take cotton from our country make into cloth and import it again to our country.

Prepare for political independence through economic independence: and I remind you of what is the unique goal of the economy—not economic development as such, but rather the development of the human person, of their interior peace, the elevation of their spirit and their liberation.

My children, may the human being always remain greater than what they produce and more precious than what they have! Go, root out our misery and cultivate sobriety.”

Swaraj rests upon the satisfaction of needs and not on the abundance created by mass production: “The earth supplies enough to satisfy the needs of each person but not greed of each person. It is more greed and the hardness of heart (rather than a scarcity of resources)

that have created the problem as much for this generation as for the following ones”. Greed comes from the desire for excess, *swaraj* aims to limit human desires and to satisfy first basic needs.

An important axis of the economic thought of Gandhi is the simplification of needs or more accurately, the self-limitation of desires, that is the reason that many people think that he is the originator of the idea of a ‘zero-growth’ economy: “To live simply so that others can simply live”; “It is necessary to bring an end to this mad rush that drives one to always want more money”; “In what concerns my rule of life, I must say that I have never dared to possess that which I did not need”.

Among the ingredients of the idea of *swaraj*, it is necessary to note the predominance of the traditional sector. The highest importance is given to agriculture and to food crops. A balance should be maintained between this primary sector (agriculture, forestry, fishing), the secondary one (industry) and the third sector (service) and the balance should be based on the human resources available in each country.

Secondly, the villages ought to be more important than the cities. Gandhi observes: “You cannot build non-violence in a civilization of factories, but it can be built in self-limiting villages. You ought therefore to have a rural mentality and to have that you should have faith in the method of weaving”.

Seven criteria characterize economic independence according to Gandhi:

- Elimination of poverty and the minimizing of wealth.
- Self-sufficiency of each unit in its basic needs.
- Identification of basic human needs and the means of meeting them.
- Agriculture that is respectful of the environment as a basis for the creation of a durable economy.
- Production that is based as far as possible on small groups.
- Control and elimination of distorted views by basic education and technical formation.
- Limitations to the concentration of economic power.

2) Self-sufficiency (*swadeshi*)

Swadeshi is a mode of production that is decentralized, home-based, modeled on handcraft, respectful of life (especially animal life) and of the environment, rather than the modes of production which are centralized, industrial and mechanical. Mass production requires people to leave their villages, their homes, their lands, their customs in order to work in a factory.

Following the principle of *swadeshi*, everything that is made in a village should be used above all by the members of the village. Exchange between villages, between villages and cities and even more between nations should be limited to the minimum. *Swadeshi* thereby avoids the use of unnecessary transportation which is unhealthy, unproductive and destructive of the environment.

In order to avoid separating the economy from the profound spiritual foundations of life, it is best when each individual participates as much as possible in their own community, when the production of goods is kept to a small scale, when the economy is local, when the preference is given to handcrafts and local manufacturing.

3) The guardianship of ethics and spirituality over economics (*trusteeship*):

The Gandhian idea of trusteeship emerges from his faith in the law of non-possession. It is based on the belief that all things come from God and belong to God. All the resources of the universe therefore are ordained for humanity as a whole and not for particular individuals. When an individual obtains more than their respective share, they become a trustee of that portion, they have control of it for the sake of all of humanity.

In essence, Gandhi is proposing this idea as a solution to the financial inequalities of inheritance and income, a sort of non-violent solution to resolve the social and economic conflicts in the world. It is the dignity of the human being, and not their material prosperity, which the centre of Gandhi's economic thought. The Gandhian economy envisages a redistribution of material wealth as way of guaranteeing human dignity.

- Private property is not absolute but is subordinated to the common good.
- An individual cannot retain and used their wealth for egotistic satisfaction, ignoring the interests of society.
- The differences in income ought to be reasonable, equitable and variable over time—with the tendency toward reducing the discrepancies.
- Production should be determined by need and not by personal whim.

In many texts, Gandhi illustrates the connection between ethics and economics: "The true economy is never in opposition with the highest ethical principles, in the same way that true ethics, to deserve that name, has to become at the same time a good economics...The true economy defends social justice; it promotes the good of all through an equality that includes the weakest; and it is indispensable for a good life"; "The fact of extending the law of non-violence to the domain of the economy signifies nothing less than taking moral values into consideration when determining the rules of international commerce."

Gandhi was far from hostile to science whose methods he admired so much that he attempted to transpose them into the context of his life and action. He did not criticize science itself but rather the uses that were made of it by modern civilization and industry.

At the same time, Gandhi was not opposed to all technology, indeed, he recognized that it could ease the suffering of people. He was full of admiration for the bicycle and the Singer sewing machine. Yet he wanted machines to remain subservient to the worker and he recommended small machines that could be used by a greater number rather than large machines aimed at mass production. He was very critical of heavy industry. It is necessary, he argued, "to favour production by the masses rather than mass production", that is to say to give work to all through small enterprises in agriculture, industry or handcrafts and to limit the control of machines.

For Gandhi, a machine-based civilization was not a civilization. A society in which workers were chained to their work, where animals were treated with cruelty in farm factories, and in which economic activity led to ecological destruction could not be considered a civilization. Its citizens are neurotic, the world is being transformed into a desert and its cities are jungles of concrete, pavement and steel. "The craze of wanting to make everything 'by the dozen' is the cause of the world crisis we are experiencing. Suppose for an instant that a machine could meet all human needs. Production would find itself concentrated at certain points in the world so that it would be necessary to organize a complex distribution network to supply those needs of humanity. On the contrary, if each region produced what it needed, the problem of distribution would be automatically solved."

The ‘Gandhian plan of economic development’ proposed in 1944 allowed for a limited role for modern industry. “I have never envisaged, nor even less recommended that we abandon even a single of the industrial activities which are healthy and profitable,” he argued. But the Congress Party proposed the ‘Bombay plan’ which was developed by a group of industrialists and supported by Jawaharlal Nehru.*

While marxist socialism insisted on control and violence for overcoming an oppressive order, the program of Gandhi anticipated first a change of heart on the part of the wealthy, but it didn’t exclude control: “If despite everything, and after the most dedicated efforts we cannot persuade the wealthy to truly protect the poor, and if that latter are truly oppressed, what can one do? It was in trying to answer this question that the methods of non-cooperation and civil disobedience appeared to me to be the one capable of satisfying both justice and effectiveness. The wealthy cannot make their fortune in a given society without the cooperation of the poor. If this truth took root among the poor and if they were convinced of it, they would take confidence and learn how to free themselves on their own, with non-violent methods, from the oppressive inequalities that have borne them to the edge of starvation”. Gandhi clearly sees therefore, the forces on the field of battle and he knew how to apply them through public opinion and the press.

The call for the conversion of the rich and to a voluntary sharing was to be the conception of VinobaBhave, Gandhi’s disciple, in his ‘bhoodan campaign’ (land-gift) aimed at land redistribution to the poor.* The other disciples of Gandhi, however, took a different approach, for example, Jayaprakash Narayan or Martin Luther King Jr. who both understood that the Gandhian political campaigns, while they were addressed to the conscience of the oppressors, also exercised a pressure and constraint which obliged them to act politically. The approach of Rajagopal also moves in this direction based on the recognition that the right to land is a right of the human being and justifies non-violent actions of pressure and constraint with the goal of changing the existing legal and social situations.

It remains a task for us today to realize intelligently these intuitions of Gandhian thought... The best disciples of a master are those who don’t simply repeat like parrots but rather who adapt to new contexts and eventually dare even to contradict the master on this or that point. Let me give one example in the Gandhian tradition to conclude.

Joseph Chelladurai Cornelius **Kumarappa** (1892-1960), a friend of Gandhi, was his foremost disciple in the area of economics. Kumarappa was a commerce and economics expert trained at Columbia University. He dedicated himself to the study of the practical and theoretical bases of different forms of economy. In 1940 he became the secretary of the *AIVIA (All India Village Industries Association)*. He built his work from the premise that every being, in fulfilling its proper way of acting is at the same time fulfilling the role which is assigned to it in the largest cycle of of life. He explained these ideas in the work entitled, *The Economy of Permanence: A Quest for a Social Order based on Non-violence*.

Kumarappa recognized clearly that the world was not made for a complete non-violent cooperation among its different elements. In fact he identifies five types of economies with very different natures: parasitic, predatory, entrepreneurial, gregarious and service-oriented. For him, the service-oriented economy is the highest kind of economy. The contemporary economy, dominated by the quest for infinite growth, generating environmental degradation and social ills, is a transitory economy with a future. The work of

Kumarappa illustrates how the conception of the human being which is presupposed in classical economic science is really derived from capitalist society and is far from being universal. Kumarappa tried to elaborate on the mechanisms of production and distribution within a *sarvodaya* economy, but his work remained incomplete, in part because he put so much of his energy toward his work in the area of village industries.

The *Kumarappa Institute of Gram Swaraj* or KGS, created in 1967, elaborated and developed his methods toward a development that was based on balance and autonomy. It focussed particularly on women, untouchables, tribal populations and the marginalized through its projects of micro-development to meet the basic needs of peoples (agriculture and cultivation, handcrafts, energy, irrigation, small industry, hygiene) and the creation of village councils.

In this light, finally, we can clarify the key concepts of the colloquium in Bhopal around the three concepts so central to Gandhi.

- *Swaraj* is political and economic independence but also the liberation of the human being from all systems and ideologies which would undermine human dignity.
- *Swadeshi* is economic self-reliance, but the reappropriation of one's own life and an apprenticeship in taking control of one's own interior power.
- *Trusteeship*, predominance given to ethics and the common good. A non-violent economy presupposes the autonomy of everyone, the right and the inspiration of everyone to begin an undertaking according to their own action while at the same time maintaining as the ultimate objective and rule of action, the interests of the community.

In the past thirty years, the new notion of 'Thinking globally and acting locally' has become prominent. To act locally is to express the autonomy of each person, group, village region. To think globally is to take into account together three aspects of our common good: the economic aspect (producing goods to satisfy human needs), the social aspect (protecting the interdependence of society and the dignity of all) and the ecological aspect (preserving the life and the biodiversity of our planet). Etine.

Bibliography

- B. N. Ghosh, *Beyond Gandhian Economics: towards a Creative Deconstruction*, Sage Publications, New Delhi, 2012.
- O. P. Misra, *Economics Thought of Gandhi and Nehru: A Comparative Analysis*, M. D. Publication, New Delhi, 1995.
- A. M. Pandiri, *A Comprehensive, Annotated Bibliography on Mahatma Gandhi*, Greenwood Press, New Delhi, 1995.
- M. K. Gandhi, *The Story of my Experiments with truth*, Beacon press, New Delhi, 1993.
- Louis Fischer, *The life of Mahatma Gandhi*, Harper Collins, 1997.

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

NEW ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, AHMEDNAGAR

(NAAC Accredited A⁺⁺ Grade with CGPA 3.79)

Two Day State Level Workshop on Research Methodology in Social Sciences

Organised by
Post Graduate Department of Economics

Sponsored by
Savitribai Phule Pune University, Pune

This is to Certify that Mr./Ms./Dr. Satbhai Ravi S.
from Arts, Commerce and Science college, Ashti, Beed has
Participated/ Presented a Paper / Chaired a Session / worked as Resource Person in a
Two Day State Level Workshop on Research Methodology in Social Sciences,
Organised in Collaboration with, Savitribai Phule Pune University, Pune
on 5th and 6th February, 2019.

The title of the Paper Presented is Ethics in Historical Research

R.G.K.
Prof. R.G. Kolhe
Head
Department of Economics

B.H.Z.
Dr. B.H. Zaware
Principal and Convener

RESEARCH METHODOLOGY in Social Science

Chief Editor
Dr. B. H. Zaware

Editors

Prof. R. G. Kolhe
Dr. B. D. Undre
Prof. S. V. Kale

Dr. B. P. Thakur
Prof. S. M. Waghmare
Dr. Ms. P. N. Khose

PRSHANT
PUBLICATIONS

Research Methodology in Social Science

© Reserved

Publisher & Printer

Rangrao A Patil | Prashant Publications

3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha College,
Jalgaon 425 001. Ph: 0257-2235520, 2232800.

Web: www.prashantpublication.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com

Edition: February, 2019 ISBN: 978-93-88769-34-1 Price: ₹ 295/-

Cover Design / Typesetting: Prashant Publications

Disclaimer: The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take responsibility for the same in any manner. Errors if any are purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Publishers.

---

stude
deme
socia
comp
stude
of dis
expla

As so
enhan
suppo
introd
the pe
experi

of res
currer
identifi
constr
etc.

reser
level.

35. Importance of Tabulation in Research Methodology.....	123
- Waghmare Santosh Marutirao	
36. Research And Social Science	126
- Gadadare Ananda Baban	
37. Challenges of Social Sciences Research.....	128
- Dr. Undre Baliram Dadarao	
38. Scope of Social Science Research.....	131
- Nanwate N. N.	
39. Qualitative Research Methodology in Social Sciences.....	134
- Dr. Sontakke Deepak P., Dr. Ghorpade Ashok V.	
40. Ethics in Historical Research	138
- Satbhai Ravi S.	
41. संशोधनातील आराखड्याचे महत्त्व	140
- डॉ. तोडकर बी. डी.	
42. अर्थशास्त्रीय संशोधन व संशोधन आराखडा	146
- कुंडगीर बी. आर.	
43. सामाजिक संशोधन : संकल्पना, स्वरूप व प्रकार	149
- इंगोले तक्षशिल्पा आनंदराव	
44. इतिहास संशोधन स्वरूप आणि कार्य पध्दती	151
- शिरसाठ संदिप हरीभाऊ	
45. समाजशास्त्रीय संशोधनात गुणात्मक संशोधनाचे महत्त्व.....	157
- गावित हरिदास जक्	
46. सामाजिक संशोधन आणि समाज शास्त्र एक दृष्टीक्षेप	161
- पाऊलबुध्दे अनुराधा रामभाऊ, डॉ. कोरडे अशोक	
47. इतिहास लेखातील प्रायोगिक संशोधनाच्या भूमिकेचे परीक्षण	164
- पाटोळे रूपाली अशोक	
48. सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाचे महत्त्व.....	167
- डॉ. भगानगरे एस. डी.	
49. सामाजिक संशोधनातील वस्तूनिष्ठतेचे महत्त्व	171
- डॉ. भिंगारदिवे सुरेखा	
50. संशोधन आणि सामाजिक विज्ञान.....	174
- डॉ. चौधरी मोहन किसनराव	
51. सामाजिक शास्त्रातील संशोधनातील मुल्यात्मक निर्णय व मूल्यनिरपेक्षता	177
- डॉ. बगाडे अमन	
52. समकालीन इतिहासातील संशोधनाची उपयुक्तता	179
- शितोळे रमेश अंबळरुपी	

Ethics in Historical Research

Satbhai Ravi S.

ATSPM'S Arts, Commerce and Science Collage, Ashti, Dist: Beed.

Introduction:

A code of ethics for historians contains a mixture of three types of principles. Many principles contain classic ideas that were formulated and tested during the past centuries. Their classic character indicates that the code belongs to a long tradition of reflection about the ethics of historians. Other old principles are reworded to fit into a consistent language of rights and duties, the pressing relevance of which is shown throughout the book.

Accountability of Historical Research:

Historians should do everything that lies in their power to guarantee that they take good care of history. It is our professional expertise our access to, and production of, expert knowledge about the past that distinguishes us from others interested in the past. This does not mean in the least that historians own the past history is too important to be left to historians alone; rather it means that they have specific duties. The philosopher André Mercier aptly summarized the core message. Its use is recommended for other professional and nonprofessional historians. It is also a tool for the general public wanting to be informed about the standards of the historical profession. It constitutes a set of principles about the historians' rights and duties and expresses a vision on its four irreducible values: freedom and integrity (of historians), respect (for those they study), and the careful and methodical determined and executed search for historical truth (as the result of the interactions between historians and others). Higher education institutions should be accountable for the creation, through the collection process and/or through negotiation with organizations representing higher-education teaching personnel, consistent with the principles of academic freedom and freedom of speech, of statements or codes of ethics to guide higher education personnel in their teaching, scholarship, research and extension work.

Ethics regarding Publication:

Historians shall publish and disseminate their corroborated research findings as much as possible. Reports with a secret or confidential character shall be kept to a minimum. Peer review shall be carried out objectively and impartially; it shall be anonymous only when absolutely necessary. Peers with conflict or harmony of interests, real or perceived, with the historians under review, shall abstain from reviewing them. Historians shall check their findings in a free and public debate among informed and verifying colleagues, students, and third parties. They shall be tolerant of divergent informed and honest opinions of mainstream historians and their opponents. Their orientation shall be universalistic that their research shall not be audience-relative but shall allow, in principle, worldwide verification. Moral Evaluations Historians shall be sensitive to their implicit moral evaluations. As part of

right to silence, historians have an absolute right not to mention their own explicit moral evaluations about the past. However, they shall be allowed to make such explicit moral evaluations on their subjects of study, on the condition that these have sufficient factual basis, are prudent and fair, and are a contribution to the public debate about history. In such evaluations, historians shall at all times clearly distinguish the values of contemporaries of the epoch studied, those of themselves, and those embodied in universal human rights standards. Although historians are not obliged to make statements about responsibility and guilt of historical actors or to draw moral lessons from the past, in cases of imprescriptible crimes, such as genocide, crimes against humanity, and war crimes, they shall try, to the best of their ability, to indicate the range of well-founded evaluations. Although historians should reject the duty to remember and although individually they have the freedom to choose their research and teaching topics, they form a global professional community that, when perceived as such, has the collective duty, in principle, to study and teach the past in its entirety, including suppressed, generally forgotten, or controversial historical issues.

Conclusion:

Solidarity Historians shall treat colleagues and history students with respect and sympathy. They shall work for the rights of all members of the profession worldwide. They shall show solidarity with colleagues and history students whose rights are violated.

References:

1. John Wiener, *Historians in Trouble: Plagiarism, Politics, and Fraud in the Ivory Tower*. New York: The New Press, 2005.
2. Stuart Macintyre (ed.), *The Historian's Conscience: Australian Historians on the Ethics of History*, Melbourne, 2004
3. K. N Chitnis, *Research Methodology in History*, Mittal Books, New Delhi, 2006.

The Shendurni Secondary Education Co op. Society's

REGD. OFFICE
CO-OP. SOCIETY LTD. SHENDURNI

**APPASAHEB R. B. GARUD ARTS, COMMERCE
and SCIENCE COLLEGE, SHENDURNI**
Tal-Jamner, Dist-Jalgaon (MS) India - 424204

NAAC Reaccredited B Grade (CCIPA 2.58) KBCNMTU, InJugion Academic Audit 'A' Grade and Best College Award (Consolation)

Faculty of Humanities and Department of History

Sponsored by

**Kavyayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University, Jalgaon
National Conference**
on

Historiography New Trends in History Writing-Local History of Khandesh

श्रीमती कवयित्री बाहिनबाई चौधरी (कवयित्री)

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms/Mr./Amh. Dr. Prashant S. Deshmukh of Shendurni Secondary Education Co-op. Society's has participated/chaired session/co-chaired session/keynote speaker/presented a paper with entitled Historiography New Trends in History Writing - Local History of Khandesh in One Day National Multidisciplinary Conference on "Historiography New Trends in History Writing - Local History of Khandesh", organized by The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce & Science College, Shendurni, on 14th February, 2019 (Thursday).

Prashant S. Deshmukh

Dr. Prashant S. Deshmukh
Organizing Secretary
Head, Department of History

Dr. Vasudeo R. Patil

Mr. Mahesh R. Patil
Convener
Director of Physical Education

Dr. Vasudeo R. Patil

Dr. Vasudeo R. Patil
Principal
A.R.B. Garud College
Shendurni

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

National Multidisciplinary Conference

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,

SHENDURNI, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon, Maharashtra, India 424204

NAAC Reaccredited B (CGPA 2.58)

ISO 9001-2008

The Best College Award (Consolation) (NMU, Jalgaon)

"A" Grade in Academic Audit (NMU, Jalgaon)

On

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

14th February, 2019

- Jointly Organised By -
Department of History

- Chief Patron -

Hon'ble Shri Dadasaheb Sanjayrao Bhaskarrao Garud

Chairman, The Shendurni Secondary Edu. Coop Society Ltd. Shendurni

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil

Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulikar

Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

- Patron -

Hon'ble Shri. Sagarmalji M. Jain (Secretary)

Hon'ble Shri. Dipak K. Garud (Joint Secretary)

Hon'ble Shri U. U. Patil (Director)

The Shendurni Secondary Education Coop Society Ltd. Shendurni

- Chief Guest -

Hon'ble Shri. B. B. Patil (Registrar, KBCNMU, Jalgaon)

Hon'ble Dr. Arunchandra Pathak (Sr. Consultant, ICHR, WRO, Pune)

Hon'ble Principal Dr. Shyam Kayande (Nagpur)

- Organizer -

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

Prof. N. S. Sawale (Vice Principal)

Dr. Sanjay W. Bhole (Vice Principal)

- Coordinator -

**Dr. Sujata C. Patil
Mr. Amar V. Jawale**

**Dr. Rohidas D. Gaware
Dr. Yogita P. Chaudhari**

- Co-Coordinator -

**Dr. Dhamma H. Dhargave
Dr. Vasant N. Patange**

**Dr. Ajinath N. Jivrag
Mr. Hitendrakumar R. Garud**

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	सविनय कायदेभंग चळवळीत शेंदुर्णी गावातील जनसामान्यांचे योगदान प्रा.डॉ. दिनेश रामदास महाजन	001
02	छोडो भारत आंदोलनात शेंदुर्णी गावातील जनसामान्यांचा सहभाग प्रा.डॉ. दिनेश रामदास महाजन	008
03	वेलहाळे मंदिर - एक अभ्यास रश्मी भिरूड	009
04	व्यवस्थापनाच्या दृष्टिकोनातून शेंदुर्णीचा रथोत्सव : एक ऐतिहासिक परंपरा प्रा. डॉ. योगिता पांडुरंग चौधरी	018
05	पाणी संवर्धनासंदर्भातील तीन महत्त्वपूर्ण शिलालेख (शेंदुर्णी व शेंदुर्णी परिसर, ता. जामनेर, जि. जळगांव संदर्भात) प्रा.डॉ. प्रशांत एस. देशमुख	016
06	खानदेशातील भूदान चळवळ (धुळे जिल्हा) प्रा. डॉ. वसंत श्रावण देसले	010
07	एरंडोलचा स्थानिक इतिहास प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार	020
08	एरंडोल विभागाचा स्थानिक इतिहास प्रा.डॉ. मीना नामदेवराव काळे	023
09	के की मुस यांचा जीवन परिचय कुणाल आधार महाजन	026
10	खानदेश वस्तुसंग्रहालय जळगाव येथील पवार घराण्याच्या वस्तू व शस्त्रास्त्राचा परिचय, प्रा.व्ही.के. साळुंखे, प्रा.एस.ए. बेडसे	030
11	सातपुड्यातील आदिवासी पावरा जमातीचे पारंपारीक उद्योग, व्यवसाय : एक अभ्यास प्रा. गावीत यशवंत चेमा, डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	032
12	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अमळनेरमधील जनतेचे योगदान प्रा. अविता रघुनाथ पाटील	034
13	नर्मदा बचाव आंदोलन व खानदेशातील सुप्रसिध्द कायदेतज्ज्ञ अॅड. निर्मलकुमार सुर्यवंशी श्री. भूषण शांताराम वानखेडे	036
14	अण्णासाहेब दत्तात्रय वामन पाटील यांच्या सामाजिक कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. जी. एन. पाटील	042
15	खानदेशाचे ऐतिहासिक महत्व प्रा. ए. एम. काळबाडे	048
16	ग्रामिण भागातील पारंपरिक खेळांचा इतिहास प्रा. महेश आर. पाटील	046
17	स्थानिक इतिहास व वस्तुसंग्रहालय प्रा. प्रफुल ह. इंगोले	040
18	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत शिंदखेडा तालुक्यातील स्त्रीयांचे योगदान प्रा. अमृत निंबा वळवी	043
19	रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर : चिकित्सक अभ्यास प्रा. रवी सुभाषराव सातभाई	044
20	मराठा कालखंडातील खानदेशचा इतिहास श्रीमती देवकर रेखा चिंतामण	044

रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर : चिकित्सक अभ्यास

प्रा. रवी सुभाषराव सातभाई

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी.

प्रस्तावना

इकोनिसावे शतक हे पुनरूत्थानाचे शतक होते. १८५७ चा उठाव फसला होता ब्रिटीश सत्तेने आपली पाळेमुळे भारतात घट्ट रोवली होती. भारतात सत्ता स्थापनेबरोबर अनेक पाश्चात्य गोष्टी आणल्या होत्या. त्यामुळे जलद प्रवासासाठी रेल्वे, तारायंत्र, पोष्टाचे जाळे, छपाई यंत्रे, यांचे आगमन होवून बराच काळ झाला होता. यामुळे या शतकात अतिशय प्रचंड गतीने स्थितंते घडून आली राजकीय सत्ता स्वकियांच्या हातून गेलेल्याने त्यांनी त्यांचे विचार आचार शिक्षण पध्दती भारतीयंवर लादली. याचे अनेक चांगले वाईट परिणाम भारतीय जनमानसावर झाले. एकीकडे विस्तारलेला समाज होता तर दुसरीकडे स्वत्वासाठी लढणारा वर्ग ही होताच.

स्वतंत्र स्वत्वाची जाणीव असलेल्या एकोनीसाव्या शतकातील दुर्लक्षित परंतु महत्वपूर्ण असलेले नाव म्हणजे रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर होय. मराठी साहित्य याच्या वृद्धीसाठी आपले संपुर्ण आयुष्य घालवणारा हा अवलीया होय. ज्याने मराठीच्या अभिवृद्धीसाठी स्वतःला वाहून घेतलेच पण लेखकांची एक पिढीच आपल्या विद्यापीठातून तयार केली त्यांना मार्गदर्शन केले. ज्याकाळात सरकारचे धोरण स्थानिक भाषांची गळवेपी करून इंग्रजी भाषेचे महत्व वाढवणारे होते. स्थानिक भाषेतुन शिक्षण व्यवहार सर्व बंद केले होते. शासन दरबारी देशी भाषांना कुठलेच स्थान नव्हते अशा स्थितीत त्यांनी केलेल्या कार्याची महती आपल्या लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधातुन मी गुंजीकरांच्या विविध पैलूंवरती प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

हा शोधनिबंध लिहीण्यासाठी मी चिकित्सक परीक्षण पध्दतीचा वापर केला असून लेखणासाठी विविध ज्ञान विस्तार मासिकाचे विविध अंक, तटनिस व्दारा प्रकाशित रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलीत लेख भाग १ व २ तसेच उशा माधव देशमुख यांचा मराठी नियतकालीकांचा अभ्यास, पुष्पा भावे कृत विविध ज्ञान विस्तार लेखसुची, मराठी नियतकालीकांचे पहिले शतक प्रियोळकर रचित गुंजीकर चरित्र आदी प्राथमिक साधनांचा आधार घेतला आहे.

परिचय: कर्नाटक राज्यातील बेळगांव जिल्ह्यातील जांबोटी या गावी ३० एप्रिल १८४३ रोजी रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचा वत्सगोत्री ब्राम्हण जन्म झाला. त्याचे वडिल भिकाजी हे सत्पत्री ब्राम्हण असून गावात पंतोजीचे काम करायचे त्यांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते. त्यांना वडिल बंधू व धाकटा गणपतराव तसेच त्यांच्या पाठीवरती काशीबाई नावाची एक बहिण होती. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण जांबोटी येथील मराठी शाळेत झाले. याच शाळेत त्यांनी मराठी बरोबरच संस्कृतचे धडे गिरवीले. त्यांच्या संपुर्ण आयुष्यावर त्यांच्या आई वडिलांचा खुप प्रभाव होता. त्यांनी केलेले संस्कार त्यांनी अनुसरून जपले. सत्यनिष्ठा, सदाचार, शोधकबुद्धी, नम्रता हे गुण त्यांच्यात उपजतच होते.

जांबोटी सारख्या खेडेगावात आपली शिक्षण लालसा पुर्ण होणार नाही हे ओळखुन ते बेळगावला आपल्या मोठ्या भावाकडे मंगेश कडे जो बांधकाम कारकुन होता त्याच्या कडे गेले पण आपल्या शिक्षणाचा भार इतरांनी उचलावा हे त्यांना मान्य नव्हते व भावाचा पगारही तुटपुंजा होता. त्यामुळे मुधोळकर सरदार यांच्या शिफारस पत्राव्दारे १८५० ला सरदार हायस्कुलला आध्यापिक प्रवेश मिळविला या काळात त्यांना १० रु शिष्यवृत्ती सुध्दा मिळाली होती. सन १८६० ला त्यांनी नागरी सेवा परीक्षा दिली होती पण नोकरीवर मात्र रूजू झाले नाहीत. याच काळात त्यांची ओळख मुंबई येथे शिकत असलेले शंकर पांडुरंग पंडित यांच्याशी झाली व त्याचे लवकरच मैत्रित रुपांतर झाले. त्यांच्या सल्ल्याने व मार्गदर्शनाखाली रामभाऊंनी मुंबईला जाण्याचा ठराव घेतला मुंबईत आल्यावर त्यांनी एलफिस्टन हायस्कुलची प्रवेश परीक्षा दिली होती. व ते प्रथम प्रयत्नातच पासही झाले. यावेळी त्यांच्यासोबत ज्योत्सनाथ त्रिंबक तेलंग, निळकंठ जनार्धन किर्तने, श्रीपाद बाबाजी ठाकुर हे सहअध्यायी होते. १८६४ ला ते मॅट्रिक परीक्षा पास झाले. व एलफिस्टन शाळेत विला बी.ए. साठी प्रवेशीत झाले. यावेळी त्यांना पंधरा रुपये फ्रिशीप मिळत होती व शिकवण्या व इतर मार्गाव्दारे काही अर्थाजर्जने ते करत होते. पण सन १८६७ मध्ये शिक्षण सोडून द्यावे लागले या मागे बहुदा काही कौटुंबिक कारण असावे.

शिक्षण सोडल्या नंतर त्यांनी याच वर्षी एलफिस्टन हायस्कुलात सहशिक्षकाची नौकरी पत्करली तेथे ते २० वर्षे कार्यरत होते पुढे १८८८ ला हुबळी येथील ऑग्लोव्हर्न्यांक्युलर शाळेत हेड मास्टर म्हणुन ते रूजू झाले. तिकडुन १८९२ साली बेळगाव जिल्ह्याचे असिस्टंट डेप्युटी एज्युकेशनल इंस्पेक्टर या पदावर त्यांची बढती झाली. व याजागी आपले काम उत्कृष्टपणे करित असतानाच १८९८ मध्ये ते सेवानिवृत्त झाले यातील सुमारे २० वर्षे त्यांनी मुंबईत राहिल्यामुळे मुंबईतील संस्कृतिक चळवळीत त्यांचे भरीव योगदान होते. अशा या ज्ञान महर्षीच्या कार्याचा आता आपण आढावा घेवूयात.

विविध ज्ञान विस्तारची स्थापना

१८६७ च्या दरम्यान महाराष्ट्रात नाव घेण्याजोगे नियतकालीक फक्त ज्ञानप्रसारकच राहिले होते. मराठी वृत्तपत्र आणखीनही बाल्यावस्थेतच होते या काळात गुंजीकरांनी विविध ज्ञान विस्तारची आपल्या मित्रांच्या मदतीने केलेली स्थापना खुपच महत्वपूर्ण ठरते. त्याकाळात मुंबई विद्यापीठामध्ये चळू असलेला भाषाविभाग १८६१ ला बंद पडला होता. विविध ज्ञान विस्तारच्या माध्यमातुन गुंजीकरांनी नुतन विद्यापीठच स्थापन केले. असे म्हटल्यास वाचणे ठरू नये. जुलै १८६७ ला विविध ज्ञान विस्तारचा पहिला अंक प्रकाशित झाला ज्यात हे मासिक कुलस्त्रिया व सदगृहस्थांसाठी असून या मासिकातुन साहित्य नाटके कथा प्रसासवर्णन, स्थळवर्णन, कादंबरी, काव्य, भाषा व व्याकरण, इतिहास, आरोग्य, विज्ञान इतर भाषेतील ग्रंथांचे भाषांतर आदि विविध विषय चर्चीले जातील असे जाहिर केले. अशा पध्दतीने स्थापन केलेले हे मासिक जवळ-जवळ सत्तर वर्षे अविरत कार्यरत होते. गुंजीकरांना मराठी भाषेचा प्रचंड अभिमान होता चिपळूनकरांपुर्वीच त्यांनी इंग्रजीचा पुरस्कार करणाऱ्यांवर विविध ज्ञान विस्तार मधुन प्रचंड टिका केलेली दिसते. त्यांच्या मते आपली असलेली भाषा राखण्यामध्ये व तिचा उत्कर्ष करण्यास इटण्यात खरी प्रतिष्ठा आहे. परकीय भाषेची काय प्रौढी मिरवायची.

राष्ट्रभाषा विषयी विचार

ब्रिटिशांनी भारतात सत्ता स्थापन केल्या नंतर राज्य कारभारासाठी इंग्रजी भाषेचा वापर सुरू केला. भारतीय लोक सुध्दा मेकांलेचा सिध्दांत शिरोधारी बनून इंग्रजीचा पुरस्कार करत होते. गुंजीकरांनी याला विरोध केला त्यांच्यामते जीभाषा सार्वजनिक भाषाकरावयाची आहे ती थोड्या क्षेमाने समजनारी व

शिकतायेण्याजोगी असावी तसेच तिच्यात भाषेचा प्रौढपणा असला जाहिजे. त्या भाषेच्या विकासामुळे इतर भारतीय भाषांवर परिणाम झाला नाही पाहिजे एखादी भाषा न्हास झाली तरी लोकांना त्याचे विशेष दुःख: झाले नाही पाहिजे. या दृष्टीने विचार करता हिंदुस्थानी हि राष्ट्रभाषा होण्यास योग्य आहे. गुंजीकरांचा नाश्चात्य भाषांना विरोध नव्हता पण त्याशिकत असतांना देशी भाषांना अपमानीत केलेले त्यांना चालत नव्हते. पाश्चात्य भाषा शिकून आपला ज्ञानकोश जरूर वाढवावा आणि समाजास सुध्दा सुज्ञ करावे असे विचार विस्तार मधिल आपल्या भाषेची स्थिती या लेखात गुंजीकरांनी मांडली आहे.

मराठी मुद्रण सुधारक व लघुलिपीचे जनक

गुंजीकरांनी मराठीचा विकास करायचा असेल तर देवनागरी लिपीला मुद्रणाच्या बाबतीत रोमन लिपी प्रमाणे सुलभता प्राप्त करून दिली पाहिजे या विचाराचे होते. त्यासाठी त्यांनी लाघवी लिपी या शॉर्ट हॅंड वरील आपल्या मराठीतील पहिल्या पुस्तकात १८७४ मध्ये मराठीसाठी सोप्यालिपीचा वापर कसा करता येईल याविषयी विचार मांडले. त्यासाठी त्यांनी १८७० पासूनच लेखन कार्य सुरू केले होते त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली गजानन वैद्य, करमरकर व इतरांनी नंतर प्रयत्न करून बरीच प्रगती केली होती.

ऐतिहासिक साधनांचा शोध

महाराष्ट्रात प्रथम ऐतिहासिक साधनांचा शोध व प्रकाशनाचे कार्य सुरू केले असेल तर ते म्हणजे गुंजीकरांनी होय. विविध ज्ञान विस्तार मधून गुंजीकरांनी मोचनगड व गोदावरी ह्या दोन ऐतिहासिक कल्पना प्रधान कथा प्रसंग रेखाटले एवढे करून ते थांबले नाहित तर त्यांनी १८७१ पासून विविध ज्ञान विस्तार मध्ये 'सर्व लोकांस विनंती' या मथळ्याखाली ऐतिहासिक दस्तऐवज आपल्याकडे पाठविल्याबद्दल जाहिरात प्रसिध्द केली होती. ऐतिहासिक कागदपत्रे प्रसिध्द करण्याचा उपक्रम सर्वात प्रथम गुंजीकरांनी सुरू केला होता. याचाच भाग म्हणून मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने सदाखाली आज्ञापत्र, श्रीशिव छत्रपतींची सप्त प्रकरणात्मक बखर तसेच स्व:ता शिवाजी महाराजांचा स्वभाव, सोनपत - पानपत येथील मराठे दुसऱ्या युध्द हा लेख त्यांनी लिहून ऐतिहासिक साधनांचा शोध व प्रसाराची सुरुवात केली त्यांच्या प्रयत्नानेच मोडक, कितीने, राजाराम शास्त्री भागवत, राजवाडे आदींनी सुध्दा विस्तार मधून मराठा व भारताचा इतिहास समोर आणण्यास हातभार लावला. त्याची सुरुवात मात्र गुंजीकरांनी केलेली दिसून येते.

समाजसुधारक

गुंजीकरांनी त्यांच्या लेखनीव्दारे समाजसुधारकाचे व्रतसुध्दा अव्याहत चालू ठेवले. वाडमय सेवे बरोबरच आपलं समाज समृध्द झाला पाहिजे असा त्यांचा दृष्टीकोन होता. विस्तार मधील स्त्रि आरोग्य विषयक लेख स्त्रियांच्या आरोग्य विषयक समस्यांची मांडणीत करतच त्याच बरोबर कुप्रथांची सुध्दा टिकात्मक व्यंग्य करून त्याची कालबाह्यता हि स्पष्ट करतात. गुंजीकर स्त्रि शिक्षणाचा पुरस्कार करतात. विस्तार हे मासिकच कुलस्त्रिया करिता आहे हे त्यांचे मुखपृष्ठावरील वाक्य सर्वकाही सांगून जाते. समाजाचा आर्धाभाग अशिक्षित रहावा हे त्यांना मान्य नव्हते. स्त्रि शिकली म्हणजे संपुर्ण कुटूंब सुशिक्षित होते असे त्यांचे मत होते.

गुंजीकरांनी पु:नविवाहाचा पुरस्कार केलेला आहे. आपल्या देशात आरोग्याच्या बिकट समस्या असल्याने व बालविवाहाचे प्रचलन असल्याने विधवांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. त्या कुमार्गाला वळण्याची वा त्याची काळजी घेणारे कोणी नसल्याने या वर उपाय म्हणून पु:नविवाहाशिवाय पर्याय नाही नव्हे ती आपल्या समाजाची गरजच आहे. असे परखड मत सुध्दा ते मांडतात.

ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी चालवलेली हिंदू धर्माची नालस्ती त्यांना पसंत नव्हती आमच्या धर्मातील उनीवा शोधून त्या दुस्त करण्याचे कार्य आमचे आहे, ते आम्ही करू. पण ख्रिश्चन धर्मांमध्ये जाणे हे योग्य नाही याबाबत त्यांनी दंभहारक मध्ये धर्मीनीती, राजा शिवाजी, वेदार्थ ज्ञान, ख्रिस्ती दांभीकपणा. येशु देव होता काय? आदी लेखातून टिका करून भारतीयांना धर्म सुधारणेचे आव्हान केले.

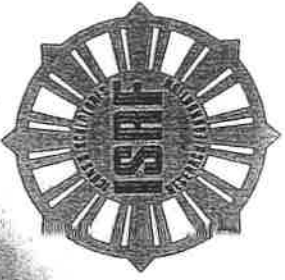
अशा प्रकारे आपले संपुर्ण आयुष्य मराठी भाषा, तीचा विकास यासाठी झटणाऱ्या महान अवलीयाचा १८ जुन १९०१ रोजी आकस्मित निधन झाले. एकोनिसाव्या शतकात आपल्या लेखनीच्या माध्यमातून समाज जागृत करण्यासाठी महत्वपुर्ण कार्य केलेल्या या महान व्यक्ति आजही उपेक्षित आहे. गुंजीकरांनी त्याकाळात केलेले कार्य त्यांना मुंबई च्या व महाराष्ट्राच्या सांस्कृतीक इतिहासात महत्वपुर्ण स्थान देणारे ठरते. पण त्यांची नोंद मराठी अभ्यासकांनी सोडून कोणीच घेतली नाही. त्यामुळे एवढे मोठे कार्य करूनही ते उपेक्षित राहिले. मराठी नियतकालीकांना योग्य दिशा व मार्गदर्शन करून त्यांनी खूप मोठे योगदान दिलेले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधन संशोधनामध्ये सुध्दा त्यांच्या कार्याची दखल घ्यावीच लागते. यातच त्यांचे मोठे पण आहे. एकुणच एकोनिसाव्या शतकात आपल्या लेखनीच्या माध्यमातून सांस्कृतीक चळवळीत महत्वपुर्ण स्थान असलेले हे व्यक्तीमत्व होते.

संदर्भ सूची

१. लेख - अज्ञात, उपकार स्मरण, विविध ज्ञान विस्तार (पु.२१, अं. ११), परूषोत्तम नाडकर्णी, मुंबई, १८९०.
२. रा. का. तटणीस, रामचंद्र धिकाजी गुंजीकर यांचे संकलीत लेख (खंड १), तटणीस, मुंबई, १९४२.
३. उषा माधव देशमुख, मराठी नियतकालीकांचा वाडमयीन अभ्यास (खंड १ व २), मराठी अध्यासन मुंबई विद्यापीठ, पुणे, १८९४.
४. पुष्पा भावे, विविध ज्ञान विस्तार लेखसूची, मुंबई मराठी संग्रहालय, मुंबई, १९६८.
५. आनंत मोरमकर, विविध ज्ञान विस्तार आणि मराठी नियतकालीके, मोरमकर, मुंबई, १९२६.

श्री वडमाऊली विद्या प्रसारक मंडळ दहिफळ संचलित,

शाम गदळे कला वरिष्ठ महाविद्यालय, दहिफळ वडमाऊली, बीड
व मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औबंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे

पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र

दि. ८ फेब्रुवारी २०२०.

प्रमाणपत्र

प्रा.डॉ. रवि स्वभाचारव् स्नातभाई

दिनांक ८ फेब्रुवारी २०२० रोजी संपन्न झालेल्या मुर्ती व शिल्प संशोधन या विषयाच्या एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात उपस्थित राहून

विषयावर आपला शोधनिबंध सादर केलात / अध्यक्ष / सत्राध्यक्ष / साधनव्यक्ती / बीजभाषक म्हणून उपस्थित राहिल्याबद्दल आपणास हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

Dr. Shanta Jadhav

डॉ. शांता जाधव

समन्वयक व इतिहास विभाग प्रमुख

Dr. Jadhav

डॉ. जाकीर पठाण

अध्यक्ष, ISRF

Dr. Jadhav

श्री. गजेंद्र बिराजदार

सचिव, ISRF

Dr. Jadhav

श्री. तात्याराव डोईफोडे

प्राचार्य, शाम गवळे महाविद्यालय

DRISHTIKON Journal (UGC Care Listed) Peer Reviewed

श्री वडमाऊली विद्या प्रसारक मंडळ दहिफळ संचलित,

शाम गदळे कला वरिष्ठ महाविद्यालय,

दहिफळ वडमाऊली, बीड

व

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे

पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र

* संपादिका *

डॉ. शांता जाधवर

	(विशेष संदर्भ-वडेश्वर मंदिर, अंगई) कु.गुडदे श्रीमाला कालिदास	80-82
१८.	पानगावच्या विट्ठल मंदिरावरील विधीचिंत्ता कु.होनराव दिपाली प्रदिप	83-86
१९.	कुशाण कालखंडातील बौद्ध कलेचा विकास : एक ऐतिहासिक अवलोकन डॉ.प्रा.सुरेखा विठ्ठलराव जावळे	87-89
२०.	मंदिर और मूर्तिशास्त्र (मंदिर निर्माण शैलीके विशिष्ट संदर्भ में) करपे अश्विनी सहदेवराव	90-93
२१.	प्राचीन काष्ठ चल मूर्ती : एक शोध श्री.शिरपुरे शुभम लालू, प्रा.डॉ.महाके माधवी गोपीनाथराव	94-97
२२.	महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठ देवतांचे मुर्ती स्थापत्य डॉ. शिवाजी हरी चौगुले	98-99
२३.	उक्कडगाव (जहांगीर) येथील सतीगळ प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव, डॉ. रवी सुभाषराव सातमाई	100-102
२४.	रत्नापूर (लातूर) येथील मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास मलवाडे मेघाराणी बाबुराव	103-104
२५.	त्रिविक्रम विष्णु मंदिर अरुण सत्यप्रेम मते	105-107
२६.	"मंदिर मुर्ती इतिहास आणि पुरातत्व व संस्कृती" विशेष संदर्भ (विट्ठल आणि गणेश पूजन) डॉ. एम.एस. कांबळे	108-110
२७.	मंदिर स्थापत्य शैली फुलवाड शकुंतला हरिश्चंद्र	111-115
२८.	मेहकरची नृसिंहमूर्ती प्रा.डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	116-119
२९.	महाराष्ट्रातील प्रमुख बौद्ध लेणींचा अभ्यास प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	120-121
३०.	वडेश्वर मंदिर अंमई नाव राजेश ईश्वर निर्मळ	122-124
३१.	मराठवाड्यातील दुर्लक्षित पर्यटन स्थळ-धारासुरचे प्राचीन मंदिर डॉ. विट्ठल व्यंकटराव घुले	125-131
३२.	"प्रागैतिहासिक भारतीय सभ्यता: दृश्य कलाकृतीमधील लिंग स्थाननिश्चिती, विशेष संदर्भ भीमबेटका आणि सिधू संस्कृती" स्वाती राजन	132-134
३३.	देवणी गावातील नागशिल्पे कु.शिवणखेडे माया लक्ष्मीकांत	135-137
३४.	मंदिर व मुर्तीशास्त्र डॉ. शिला स्वामी, श्री. सुर्यवंशी सुनिल सुधाकरराव	138-140
३५.	निलंगा येथील निळकंठेश्वर मंदिर स्वामी शिवसांब विरपक्षप्पा	

उक्कडगाव (जहांगीर) येथील सतीगळ

प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव
विभाग प्रमुख इतिहास विभाग
कै.सौ. कमलताई जामकर महिला महाविद्यालय, परभणी
डॉ. रवी सुभाषराव सातभाई
विभाग प्रमुख इतिहास विभाग
अॅड. बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना

प्राचीन कालखंडापासून माणसाच्या प्रगतीची अभिव्यक्ती कलेच्या माध्यमातून व्यक्त होताना दिसते. 64 कलांचा उल्लेख अनेक प्राचीन ग्रंथात आलेला आहे. कलेमध्ये शिल्पकलेला अन्यसाधारण महत्त्व आहे. इतिहासाच्या अभ्यासांमध्ये शिल्पकला व मुर्तीकलेच्या अभ्यासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. शिल्पकला व मुर्तीकलेच्या अभ्यासातून इतिहासाच्या विशिष्ट कालखंडामध्ये सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवनाची यथार्थ कल्पना येते. मराठवाडा हा अनेक दुर्मिळ शिल्पांचे माहेरघर आहे. हि शिल्पे देवदेवता, प्राणी, मनुष्य, अप्सरा, वीरपुरुष, सती स्त्रीया यांची असतात. प्राचीन कालापासून राजनैतिक संघर्षाला मानवाने तोंड दिले आहे. या संघर्षात वीरमरण पत्करलेल्या वीरांच्या स्मरणार्थ वीरगळ उभारले जातात, तर अशा युद्धात निधन पावलेल्या किंवा अन्य काही कारणामुळे पतीनिधनानंतर त्यांच्या पार्थिवासह आत्मदहन करणारी स्त्रीला सती म्हटले जाते. स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिने वीरगळ व सतीगळ यांचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. उक्कडगाव (जहांगीर) या गावातही अशी सतीगळ व नागशिल्प अस्तित्वात आहेत. त्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात केला आहे.

सतीगळ संकल्पना

'गळ' हा शब्द कन्नडमधील कल्ल या शब्दापासून आलेला आहे. कल्ल हया शब्दाचा अर्थ दगड असा होतो. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात आढळणारी सतीशिल्पमध्ये स्त्रीचा खांदयापासून हात चित्रित केलेला असतो. हात कोपरापासून काटकोनात वळलेला असतो हातात बांगड्या असतात. हाताखाली दोन प्रतिमा कोरलेल्या असतात. त्या स्त्रीच्या मुलांच्या प्रतिमा असाव्यात. हया हातांची रचना आर्शिवाद देणारी हाताप्रमाणे असते. तसेच सतीशिल्पा देवळाच्या परिसरात उभारल्या जातात.

उक्कडगाव (जहांगीर) चे स्थान:

परभणी जिल्ह्यातील 9 तालुक्यांपैकी पालम हा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला तालुका आहे. पालम हा हैद्राबादच्या निजामाचा सर्फ-ए-खास होता. राष्ट्रकुट काळापासून पालम तालुक्यात ऐतिहासिक अवशेष प्राप्त होतात. पालम पासून 18 कि.मी. अंतरावर उक्कडगाव (जहांगीर) हे गाव आहे. "यांचा अक्षवृत्तीय विस्तार 18.8920 व रेखावृत्तीय विस्तार 76.8894 आहे."¹ "गावाची लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार 1342 एवढी आहे."² प्रसिध्द देवस्थान रेणूकादेवी मंदीर, राणीसावरगाव हे फक्त 06 कि.मी. अंतरावर आहे.

उक्कडगाव (जहांगीर) ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

उक्कडगाव (जहांगीर) हया गावाचा इतिहास जरी अज्ञात असला तरी अनेक ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध होतात. गावात एक गढी, एक सतीगळ, दोन नागशिल्प व गावाच्या नैऋत्य दिशेला देवीचे मंदिर आहे. काळाच्या ओघात गढीचे मालक व वारसदार शहरात स्थायिक झाल्यामुळे गढीची पूर्णपणे पडझड झाली आहे. तर देवीचे मंदिर लोकसहभागाने उभारण्यात आले आहे. गावात एक मध्ययुगीन विहीर असून तिला दोन राजूने उतरण्यास पायरी आहेत. हैद्राबादच्या मुक्तीयुगात या गावाचे मोलाचे योगदान

या ठिकाणाचे स्वातंत्र्य सैनिक मुक्तसंग्रामात सहभागी झाले होते. त्यापैकी जेष्ठ सैनिक श्री एकनाथ गोविंदराव जाधव यांनी 25 जानेवारी 2020 रोजी वयाची 104 वरील असून आजही ते तरुणाना प्रेरणा देतात.

उक्कडगाव (जहांगीर) येथील सतीगळ:

सतीप्रथेचे उल्लेख गुप्त कालखंडानंतर प्राप्त होतात. सतीची प्रथा प्रथम चातुर्वर्ण्य क्षत्रियांनी जरी प्रथम आणली असेल तरी ब्राम्हणापासून ते शुद्रापर्यंत ही प्रथा होती. उक्कडगाव(जहांगीर) येथील सतीशिळा हनुमान मंदिरच्या समोर आहे. हया सतीशिळेची उंची 4 फुट तर रूंदी 18 सेमी आहे. उक्कडगाव(जहांगीर) येथील आढळणारी सतीशिळेमध्ये स्त्रीच्या खांदयापासून हात वित्रित आहे. उजवा हात कोपरापासून काटकोनात वळलेला आहे. हातात बांगड्या आहेत. उक्कडगावची रचना आर्शिवाद देणारी हाताप्रमाणे आहे. वरील टप्यात दोन प्रतिमा आहेत, त्या स्त्रीच्या मुलांच्या प्रतिमा असाव्यात. त्याच बरोबर वरच्या टप्यात शिव व शिवलिंग कोरलेले आहे. "अर्थातच यावचंद्र दिवाकरो म्हणजे जोपर्यंत चंद्र न व्हावे तोपर्यंत वीर सती गेलेल्या स्त्रीयाची कीर्ती अजरामर राहिल असे त्या शिल्लेकाराने या ठिकाणी सूचित केले आहे."³ तर शिवलिंग ती सती अथवा तिचा परिवार असू शकतो असावा असे ही प्रतित होते.

इतिहास जाणणे व संवर्धन करणे ही आपली सर्वांची नैतिक जबाबदारी आहे. इतिहासाच्या माध्यमातून इतिहासाची जपवणूक होते. वीरगळ, सतीगळ यांच्या कोणतीच जाणीव, महिती नसल्यामुळे त्यांच्याकडे कायमच दुर्लक्ष होत आले आहे. हया शिल्यामुळे प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासावर प्रकाश पडतो. तसेच गावाचा इतिहास समजतो. गावाच्या हया सतीशिळेवर आतापर्यंत अभ्यास न झाल्यामुळे इतिहासाच्या या मुक्या व वस्तुरूपी साधनावर जिल्हानिहाय संशोधन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. <https://www.google.com/maps/place/Ukkadgaon+Jagir,+Maharashtra+431536/@18.8978675,76.8678726,14z/data=>
2. <http://censusindia.gov.in/2011-Common/CensusData2011.html>
3. <file:///D:/Conference%20Proceedings/Historiography%20Recent%20Trends%20in%20History%20Writing%202.pdf>
4. काळे भगवान(संपा.), मराठवाडा काल आणि आज, संकेत प्रकाशन, जालना, 1986
5. जामखेडकर, अ.प्र.पाठक (संपा.), महाराष्ट्र इतिहास प्राचीन कालखंड, खंड. 1दर्शनिका विभाग, मुंबई 2002
6. टेटविळकर सदाशिव, महाराष्ट्रातील वीरगळ, श्रीकृपा प्रकाशन.
7. भालेराव अनंत, हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था, औरंगाबाद, 1997
8. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/32889/>

Impact Factor - 0.241

Special Issue - I June 2021

ISSN 2250 - 0383

Itihas Sankalan Patrika

SHODHANKAN

International Half Yearly
Peer Reviewed Refereed
Research Journal

Special Issue on

**Ancient Indian Iconography
& Architecture**

Organized by

Shri Sarda Education Society (Trust)'s
(A Linguistic Minority Educational Institute)

**SMT RADHABAI SARDA
ARTS, COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE**

ANJANGAON SURJI - 444705,
DIST - AMRAVATI (Maharashtra)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati)

Executive Editor

Dr Nitin Ulhasrao Saraf

Guest Editor

Dr Arvind Sontakke

Guest Publisher

Dr Bashisth Choubey
Principal

Sri Madhavan Shahaipurkar

INDEX

Sr. No.	Article Name	Author	Pg. No.
1	वाकाटककालीन मराठवाड्यातील विष्णूमूर्ती	प्रा डॉ जी एस पाटील	12
2	दिवपाल	प्रा डॉ हमीद उमर अली काझी	17
3	मंदिर स्थापत्य व मूर्ती संदर्भात दगडांचे निकष	श्री लक्ष्मीकांत नारायणराव सोनवटकर	23
4	वाकाटक कालीन मंदीर स्थापत्य	डॉ मिनल खेरडे	29
5	कोंडाणे बौद्ध लेणी	प्रा नागोराव तारू	35
6	बहादूरपुरा येथील राष्ट्रकुट भवन वस्तूसंग्रहालयातील सूर्य व नंदी प्रतिमा	प्रा नामदेव तुकाराम बडगिरे	37
7	अतुलनीय रावणानुग्रह शिवमूर्ती : विशेष संदर्भ वेरूळ लेणी	अनिता प्रल्हाद आढागळे	39
8	पिंपळे ता. इंदापूर येथील तीन मूर्तीची ओळख	डॉ. शामराव घाडगे .	42
9	नवग्रह : एक ऐतिहासिक मागोवा	डॉ ज्योती पेंठकर, डॉ अरविंद सोनटक्के	44
10	राष्ट्रकुटांची उपराजधानी कंधार परिसरातील जैन शिल्पवैभव	प्रा विनायक दिलीप हिरे	52
11	शिल्पप्रकाश ग्रंथामधील अलसा यंत्र आणि मंदिरावरील सुरसुंदरी शिल्पे यांचा चिकित्सक अभ्यास (अध्ययन क्षेत्र: कोप्पेश्वर आणि आदिनाथ मंदिर, खिद्रापूर)	श्री योगेश प्रभुदेसाई, मानसी चौगुले	54
12	सातवाहन व तेर कालीन लज्जागौरी उपासना	डॉ. रमेश दत्तात्रय गंगथडे	59
13	राष्ट्रकुटकालीन मराठवाड्यातील जैन पार्श्वनाथ मुर्ती	डॉ चंदन एम. बावलगावे	61
14	कामशिल्पांचा संगीत शिल्पांशी अनुबंध	डॉ अरविंद सोनटक्के, श्री किशोर बोरकर	63
15	पंढरपूर जि.सोलापूर येथील चंद्रभागा पात्रात मिळालेली निऋतीची प्रतिमा	प्रा.डॉ.माया ज. पाटील श्री. ज्ञानेश्वर सतिश झरकर	66
16	मानूर (नागनाथ) येथील सिद्धेश्वर मंदिर व अन्य पुरावशेष	डॉ. विजय सरडे	69
17	शिरपूर येथील राष्ट्रकुट कालीन मंदिर स्थापत्य	प्रा रवी आत्माराम बाविस्कर	75
18	श्री विठ्ठल मूर्तीचे मुर्तीशास्त्र	श्री राजकुमार सोनलाल जानवळे	81
19	निलंगा येथील निलकंठेश्वर मंदिर : शिल्पकलेचा अलौकिक नमुना	डॉ सुभाष बेंजलवार	84
20	पेडगावच्या लक्ष्मीनारायण मंदिराच्या बाह्यांगावरील मूर्ती	डॉ सुरेंद्र अर्जुन शिरसट	87
21	तेरची हस्तिदंती मूर्ती	डॉ नितिन उल्हासराव सराफ	92
22	कान्हेरी लेणीतील तारा-मूर्तीशास्त्राच्या दृष्टीने घेतलेला आढावा	डॉ अश्विनी पतंगे	94
23	‘भारतीय मूर्तिकला में गणेश प्रतिमाओं का विकास’	डॉ. संजय कुमार सिंह	97
24	Significance of Idols and Temples in Hinduism	Dr Ravi Subhashrao Satbhai	99
25	The <i>Dikpalas</i> (Guardian Deities) Over the <i>Gopuram</i> of the Kailasa Cave temple, Ellora, Dist. Aurangabad, Maharashtra	Shalaka Pravinkumar Bhandare	101

Significance of Idols and Temples in Hinduism

Ravi Subhashrao Satbhai

Dept. of History,
ATSPM's Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed
ravi7bhai@gmail.com

Introduction:

Hindu religion is said to be oldest on the earth. No other religion has as many idols as Hindu religion. As good as thirty three crore (33,00,00,000) deities are their in Hindu religion. Laacs of temples of Hindu gods and goddesses in India and abroad attract crores of devotees. Idol Worship is one of the most difficult and unclear concepts of Hinduism that is quite often misunderstood and misinterpreted. Hindus worship idols and sculptures but people of other religions laugh at it. This paper aims to throw light on the significance of idols in Hinduism.

Simply an idol is image or statue of a deity fashioned to be an object of worship¹, which can be actually or symbolically.

In this sense Hinduism presents several concepts for the word idol

1. Pratima: it's a Sanskrit word that means: image or likeness of the deity².
2. Murti: a Sanskrit word that means "form" or "manifestation". It's the most common name for a sculptural image of a Hindu deity fashioned by human beings, rather than those that are self-manifested (svayambhu images) forms of the deity³.

Thus, the murti is more than a likeness; it is the deity itself taken "form". The uses of the word murti in the Upanishads and the Bhagavad-gita suggest that the form is its essence⁴.

3. Vighraha: a Sanskrit word that means "form", it refers to a sacred image or depiction of a deity⁵.
4. Svayambhu images: the self-manifested images of the deities, it denotes any image of a Hindu divinity believed to exist by virtue of divine self-revelation, rather than by being made or established by human hands. These images are believed to be intensely holy and powerful, and to have a more pronounced sense of the deity's presence. They mark instances where these deities have revealed themselves out of grace, in order to become accessible to their devotees (bhakta), and they are places where the deities are believed to be particularly present and "awake," and thus more receptive to requests for favors. Svayambhu images can be found for each of the three major Hindu deities. Images of the Goddess are often natural rock formations, such as the image of the goddess Kamakhya, which is a natural cleft in the rock⁶.

An idol, sculpture or statue represent the deities. They are made of different material but mean the same. Other religions don't believe in murtipooja. In that they believe god to be formless. To trust and surrender at a formless god is comparatively difficult. Almost all idols of Hindu are supernatural to create an impression that they are different from normal human beings. From the previous terms we can conclude that idols are a part of static symbolism in Hinduism.

Static symbolism may be further subdivided into two classes as we can see which may be called natural and artificial. An artificial symbol is chosen arbitrarily to represent a particular thing because it recalls the thing by virtue of its possessing analogous qualities or through association in thought⁷. A natural symbol, on the other hand, not only symbolizes the thing in question but also manifests it in a mysterious manner on account of some hidden natural relation between the two⁸.

Hindus view God as having both transcendental and immanent aspects. The Lord exists in his spiritual abode (transcendence) and is likewise present in the hearts of all individuals (immanence). Another aspect of God's immanence is when he descends into our world as so many incarnations (avatars).

Still another form of his immanence comes to us in the form of the Deity: Murti. God becomes manifest not only as incarnations but also in "material" images⁹.

Gods and goddesses are identified with specific iconography and every position of the hands or feet. Many deities have several hands, each carrying a weapon or a flower to protect the devotees from harm. Some Hindus interpret the many arms of a deity as representing omnipotence.